

12 Eylül sonrası “ideal aile” kurgusu

Elif Çağlı Kaynak*

Özet: 1980 darbesi Türkiye tarihinde yalnızca siyasal düzen değişimi ile sınırlı kalmayıp, toplumsal, ekonomik ve kültürel anlamda da ideolojik dönüşümün yaşanmasını beraberinde getiren bir hareket olarak karşımıza çıkar. Küresel dinamiklere uygun olarak yerel öğelerle sentezlenen neoliberalizm ve neo-muhafazakârlık ittifakı hedefine büyük ölçüde ulaşmış ve bugüne dek uzanan devrimin kırılma noktası olmuştur. Bu süreçte ideolojik hegemonya kamusal alandaki işlevlerinin yanı sıra özel alanda aile üzerinden kurulmuştur. Bu çerçevede söz konusu makalenin amacı sözü edilen dönemde “ideal aile”nin farklı politikalar çerçevesinde nasıl inşa edildiği sorusuna cevap aramaktır. Bunu yaparken resmî ideolojinin aktarım kanalları olan parti metinleri, bildirgeler ve kurultay raporlarının yanı sıra popüler dergilerden örnek yazılara da yer verilmiştir. Metin, dönem içerisinde yapı değiştiren iktidar pratiği göz önüne alınarak süreklilik ve farklılaşmaları ortaya koyması anlamında önem taşır. Söz konusu tarihsel arka plan dikkate alındığında neo-liberal neo-muhafazakâr düşünce yapısı ile şekillenen aile kurgusunun analizi temel çerçeveyi oluşturacaktır.

Anahtar sözcükler: Neoliberalizm, neo-muhafazakârlık, aile.

Giriş

Modern devletin ortaya çıkışı ile birlikte iktidarın kamusal alanda etkili olmak için çeşitli araçları kullandığı görülür. Bunların en başında kendi ideolojisini kitlelere benimsetebileceği eğitim sistemi gelir. Ancak iktidar, zeminini genişletirken sadece kamusal alan ile sınırlı kalmaz; “ideal vatandaş” kurgusunu ortaya koyabilmek, meşruiyetini artırmak için kamusal ve özel alan arasında geçiş noktasında yer alan aileye de müdahale eder. Bu çerçevede devletin “ideal aileyi” tanımlaması ve aile konusunda politika geliştirmesi hâkim üretim ilişkilerinden ve politikanın güç dengelerini gözetten örgütlenişinden bağımsız düşünüle-

(*) Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

mez. Dolayısıyla iktidarların değişimine paralel olarak “ideal ailenin” tanımına dair fikirler de zaman içinde değişmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında aile ile ilgili düzenlemeleri Osmanlı modernleşmesi, erken Cumhuriyet dönemine kadar geriye götürmek mümkündür. Zira bu dönemde “ideal vatandaş”ın ilk nüvesini oluşturan aileye yönelik politik düzenlemelerin yapılması şaşırtıcı değildir. Ancak 12 Eylül askeri darbesini izleyen dönem kendinden önceki dönemlere nazaran kimi farklılıklar içerir. Söz konusu dönemde ordu mensuplarının bizzat kurucu iktidarın en önemli üyeleri olmaları sıfatıyla ellerinde bulundurdukları düzenleme/denetleme rolü belirgin bir biçimde karşımıza çıkar. Bu çerçevede aileye ilişkin politikaların referans noktaları sağ Kemalizm, milliyetçi muhafazakâr ve neoliberal düşüncelerin sentezi olarak ifadesini bulur. Bu eklektik yapı söylemler arasında farklılaşmaların olmasını da beraberinde getirir. Kapitalizmin hız kazandığı, küreselleşmenin tüm değerleri ile etkili olmaya başladığı bir dönemde siyasi aktörler söz konusu yapıları bu süreçle de uzlaştıracak bir biçimde hareket ederler.

Türkiye’nin siyasal hayatı içerisinde yapılan dönemlendirme çalışmalarında 12 Eylül darbesi dönüm noktası olarak ele alınan olayların arasında yer alır. Darbe sonrası kurulan yeni rejimin amacı kendisinden önceki yakın dönemle bağları kopararak bu dönemde yaratıldığı düşünülen siyasal radikalizm, ekonomik buhran ve çözülememiş iktidar krizlerine “deva” olmaktır. Bu nedenle ötekileştirilen 1970’lere karşılık referans noktası erken Cumhuriyet dönemi olarak alınmış, bir yandan da küresel düzeydeki Yeni Sağ’ın yükselişiyle bu değerler sentezlenmiştir. Böylesi bir dönüşüm salt anayasal-yasal düzlemde yapılan düzenlemelerle gerçekleşmemiş, pratikte de ifadesini bulmuştur. Bu çerçevede aile içi rollerin ve ilişkilerin yeniden tanımlanması şart olmuştur.

Resmî ideolojide ideal yurttaşlık tarif edilirken iki dinamığın eş anlı olarak etkin konumda olduğunu ileri sürebiliriz. Bunlardan birincisi başta ABD ve İngiltere olmak üzere etkisini artıran Yeni Sağ’ın yükselişidir. Piyasanın serbestleşmesi, kamu harcamalarında azalmaya gitme, kamu hizmetlerinin özelleşmesi, devletin sorumluluk alanlarını özel sektöre ve gönüllü kuruluşlara devretmesi Yeni Sağ’ın temel öğeleri olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede bireyden beklenen kendi ailesinden ve üyesi olduğu gruplardan destek alarak ayakları üzerinde kalması, kendi yaşamını kararları ve olanakları dahilinde “aktif” bir yurttaş olarak geçirmesidir (Üstel, 1999: 84-85). Bunların arasında üyeleri için sorumluluk alabilen “güçlü aile” merkezî konumdadır. Hâkim ideoloji, aileyi muhafazakâr öğelerle yeniden tanımlayarak neoliberal sistemin çatlaklarını örtmek istemiştir. Bu çerçevede aile içi toplumsal cinsiyet rollerini korumak, otoriteye itaat etmek, gündelik yaşamda ahlâki değerleri benimsemek, hane içinde her bireyden beklenen vazifeler olarak karşımıza çıkmıştır. Yeni Sağ’ın Türkiye’de yansması 12 Eylül’ün ve onu takip eden Anavatan Partisi (ANAP) döneminde gerçekleşmiştir. İkinci dinamik ise 12 Eylül sonrası Türk-İslâm sen-

tezini kullanan sağ aydınların yükselişi ve resmî ideoloji içerisinde bu sentezin yaygınlaşmasıdır.

1980'ler, muhafazakârlıkla birleşen neoliberalizmin yükselişe geçtiği bir dönemdir. Thatcher ve Reagan ile özdeşleşen bu dalgadan Türkiye de etkilenir. Hem ABD hem İngiltere'de yükselen Yeni Sağ rejimlerin ortak noktasının ailenin geleneksel rolünü güçlendirmek olduğu yönünde varsayımlar söz konusudur. Bunun yanı sıra liberal ekonomi politikalarının, muhafazakâr sosyal ve ahlâki değerlerle eklemlenmesi bir diğer ortak noktadır. Serbest piyasa, düşük doğrudan vergilendirme ve devletin endüstriyi sınırlı biçimde düzenlemesi her iki ülke tarafından da desteklenen politikalar. Hükümetlerin özellikle refaha yönelik harcamaları kısarak savunma harcamalarını artırdığı görülür. Her iki ülke de bireysel sorumluluk ve Hıristiyan ahlâkının temelleri üzerinde şekillenen sağın, sosyal ve ahlâki hareketlerinin sözcülüğünü üstlenmiş gibidir. Yeni Sağ'ın toplumu güçlü aile, gönüllü Kilise ve liberal minimal devlete ve kendi ayakları üzerinde durabilen aktif vatandaş anlayışına dayanır. Bunların arasında kendi ayakları üzerinde durabilen, üyeleri için sorumluluk alabilen aile en önemli durumdadır. Bu aile erkeğin ekonomik birey olarak görüldüğü, kadının ise bu yapıdan dışlanarak geleneksel bağımlı ve annelik rolleri ile ele alındığı bir anlayışla şekillenir (Abbot ve Wallace, 1992: 1-2).

Yukarıda anlatılanlara uygun olarak Yeni Sağ içerisinde ailesine ve kendisine karşı sorumlulukların farkında olan, sınırlı ve rekabetçi en küçük birliğin odağında yer alan, kendi cebindeki parayı yönetebilen çocuk ideali ön plana çıkarılır. Bu noktada aile yarının yurttaşlarına en temel değerlerin aktarıldığı toplumsal yapıtaş olarak görülür (Nunn, 2002: 106). Maddi gereçlerle sonuna kadar donatılmış, anne ve çocuğun ön plana çıktığı "yuva" ideali görünür bir biçimde kendisine yer bulur. Söz konusu imkânlar ile donatılarak konforlu hale getirilmiş evin bu dünyadaki cennet olarak kurgulanışı ve bu yuva içerisinde giderek teknolojiye daha fazla hâkim olan çocuk modeli üzerinde durulan bir olgudur (105). Dünyadaki cennet formu içerisindeki bu yapıda erkek aileyi temsil eden, devlet etkisinden arınmış bir girişimci olarak yer alırken, aynı zamanda sevgi, disiplin ve seçkici eğitim şartlarını sağlayan en önemli kişidir. Cennetin tersi olan cehennem formunda ise çocuklar yalnız anneler, kayıp babalar, beceriksiz işçiler, uyuşturucu bağımlıları, pedofililer, kız çocuklarına korunma önlemleri anlatan doktorlar, şiddet ve cinsel yayınlar yapan medya kuruluşları ile çevrilidir (Pilcher ve Wagg, 2005: 5). Bundan sıyrılmak ise "öze dönmek" ile mümkündür. Toplumsal cinsiyet rollerine göre uyumlaştırılmış aile modelinde kadın; siyaset, kültür ve üretim gibi maskülen alanların gerisinde tutulurken; güvenli, uyumlu ve maddi rahatlığın göstergeleri ile süslenmiş ev içerisinde konumlandırılmıştır. Bu çerçevede Yeni Sağ'da aile geleneksel, kendine yeterli, ataerkil formda, doğru-yanlış ayrımının öğretildiği sosyal kurumların merkezinde ve sosyokültürel ahlâkın temelinde yer alır (3).

Bu alışma 12 Eylül sonrası dönemin temel çerçevesinin 1980-1983 yılları arasında oluşturulmakla birlikte ANAP hükümetleri döneminde de yeni unsur- ların katılmasıyla hâkim ideolojinin sürdüğünü, devletin topluma nüfuz ka- pitesini giderek artırdığını iddia ediyor. Bu dönem içerisinde yer alan hükümet- ler farklı olguları ön plana çıkarmışlardır. Atatürk milliyetçiliği ve “yerli”yi ko- ruma şeklinde ön plana çıkan muhafazakârlık birbiri ile örtüşen temel sentez iken sosyal adalet neoliberalizmle eklenerek ekonomik anlamdaki adaletsiz- liklerin devletin müdahalesinden ziyade kişilerin birbiri ile dayanışması yoluyla özümlenmesi ve bunu sağlayacak olan neo-muhafazakâr ağların desteklen- mesi şeklinde karşımıza çıkmıştır. Liberalizm ve milliyetçi muhafazakârlık itti- fakı otoriter yapısıyla ön plana çıkan güçlü devlet içerisinde kendisine yer bul- muştur.

Yukarıdaki ana çerçeveye uygun olarak bu çalışma öncelikle 12 Eylül sonra- sında darbe kadrolarının ve onlarla birlikte hareket eden çevrelerin sistemi yeni- den kurma çabalarını ve onların iktisadi, kültürel ve sosyal yansımalarını “ide- al aile” kurgusu üzerinden değerlendirmeyi amaçlar. Bu bağlamda çocukların ve gençlerin terbiyesinden sorumlu özneler arasında yer alan ebeveynlere yöne- lik söylemin ve politikaların izini sürer. Sürecin çok-boyutlu niteliğini izlemek için Meclis tutanaklarından siyasi ve askeri aktörlerin demeçlerine, yasal düzen- lemelerden hükümet programlarına, aile şralarından farklı görüşleri savunan *Kadın ve Aile*, *Kadınca* ve *Bizim Aile* gibi dönemin kadın ve aile dergilerine uza- nan araştırma ögeleri analiz içerisine dahil edilir.

12 Eylül sonrası “milli aile”nin inşası

1980 sonrasında neoliberalizmin yeni muhafazakârlıkla sentezine dayanan Yeni Sağ’ın yükselişe geçtiği ülkelerde aileye atfedilen geleneksel değerlerin de yk- selişe geçtiği görülür. Bu erevede Thatcher’ın romantik aile ideali dönemin özelliklerini yansıtır. Thatcher kendisini ulusun btcesini yöneten güçlü ve di- siplinli ev kadını olarak tanımlarken Viktoryen dönemin geleneksel ailevi de- đerleri yakın geçmişe karşı bir savunma mekanizması olarak yeniden ön plana çıkar (Nunn, 2002: 23). Orta sınıfın savunmacı, kendi kaynaklarını kullanarak başkasına gerek duymadan yaşamını devam ettirebilen ve defansif aile modeli ulusun sürekliliği açısından oldukça önemlidir (75). Bu nedenle sosyal harca- maların aileyi sorumluluk açısından tembelleştirdiği savunulur. Kentleşme, te- levizyonun etkisi, boşanma oranlarındaki artış, tek ebeveynli aile yaşamı ide- al aile düzenine aykırı biçimler olarak görülüyor, sorumsuz ve sadece annenin olduğu aile modelleri ise sosyal yozlaşmanın sebepleri arasında gsteriliyordur (100). Başta İngiltere ve ABD olmak üzere neoliberal dönüşümü merkeze alan kapitalist aktörler, kamunun çekildiği alandaki boşluğu aile ve sivil toplum ile ikame etmek isterken hem sistemin olası gerilimlerini gidermeyi hem de kre-

sel piyasanın talepleriyle uyumlu hareket etmeyi hedeflemiştir (Abbot ve Wallace, 1992: 1-2). 12 Eylül sonrasının Türkiye'si ise ileride ele alınacağı üzere küresel neoliberalizmin bu dalgasına uyum sağlamış görünür.

Darbeyi takip eden günlerde hayata geçirilen uygulamalar, askerlerin solidarist-korporatist toplum projeleri ile milliyetçi-muhafazakâr kanadın ideal toplum tahayyülünün, ailenin nitelikleri ve misyonu çerçevesinde bir kez daha ortaklaştığını gösterir. Toplumsal yapı içerisine adapte edilmeye çalışılan "milli güvenlik" ve "milli kültür" sentezinin aile tarafından içselleştirilerek sonraki kuşaklara aktarılması, gündelik yaşam pratiklerinin buna göre düzenlenmesi bu dönemin temel hedefleri arasındadır. Politik fay hatlarını çıplak güç ve ideolojik tahkimat marifetiyle ortadan kaldırmayı hedefleyen restorasyon projesi temelini yeniden tanımlanan rejimin değerlerine bağlı "güçlü aile" üzerine kurmak isteyecektir. Bu genel tabloya hızlı iktisadi dönüşümün ve kentleşmenin çok-katmanlı etkilerini de eklemek gerekir. Hem ara rejim döneminde hem de arkasından gelen ANAP hükümetleri nazarında aile "kendi haline bırakılmayacak" kadar önemli bir unsurdur. Politik sosyalizasyonun temelini aileye dayandıran görüş ile 12 Eylül sonrasında açılan "yeni" sayfanın aileden başlatılacağı iddiası bu bağlamda da çakışır. Buna göre çocuğun nasıl yetişeceği, ailenin hangi değerleri çocuğa aktaracağı, aile ve toplum içinde sakinilmesi gereken davranışlar, benimsenmesi gereken normlar, aile içi ilişkiler, ailenin sürekliliği, restorasyon sürecinde ele alınan başlıca konular arasındadır.

Aileyi yeniden yapılandırma çabası dönemin haneyi şekillendiren sosyokültürel, biyopolitik ve mekânsal politikalarının içerisine yerleşir. Bu bağlamda ilerleyen satırlarda hane ve onunla özdeş düşünülen ailenin 12 Eylül sonrasında nasıl ve hangi misyon ile tanımlandığı açıklanacaktır. Milli-muhafazakâr aileye tehdit olarak tanımlanan unsurlar ve bu unsurlarla mücadele gündemi ele alınacaktır. Bu amaç doğrultusunda ideal ailenin tahayyülü, resmî kurumlar tarafından çıkarılan kitaplara, raporlara, bildirilere, hükümet ve parti programlarına, siyasi öznelerin demeçlerine bakılarak analiz edilecektir. Aynı dönemde milliyetçi-muhafazakâr ve İslâmcı yazarların ve karşılarında konumlandırabileceğimiz seküler, demokrat, feminist yazarların aileyle ilgili görüşlerine değinip dönemin kadın ve aile dergilerinden örnekler sunulacaktır.

12 Eylül sonrası ailenin genel hatları

"Toplumsal huzuru", "politikadan arındırılmış güvenli yaşamı" vaat eden bir iktidar projesinin en küçük sosyal birimi olarak görülen aileyi ele almadan dönüşümü başlatması ve sürdürmesi mümkün değildir. Bu dönemde aile kapalı ve kendi kendine yeterli bir birim olarak değil, özel-kamusal arasındaki sınırın gevşemesiyle daha geçirgen hale bürünen hem hâkim ideolojinin hem de ona alternatiflerin gelişmesine imkân sağlayan bir yapı olarak karşımıza çıkar.

Politik angajmanların seyreltiği, kamusal yükümlülüklerin sarsıldığı ve sorgulandığı bir zaman diliminde aile, toplumsallık ve karşılıklılık işlevlerini korumaya devam ederek, aynı zamanda ekonominin ihtiyaç duyduğu iktisadi ve sosyal ağları yeniden üreterek neoliberalizmin kültürel veçhelerinin pekişmesine olanak sağlar.

Aile yelerinin bir arada bulunduğu mekn şeklinde ele alınan haneye ilişkin politikalar bu zdeşleştirmeden dolayı kaçınılmaz şekilde aileye dönük olarak (ya da tersi biçiminde) gerçekleşmiştir. Darbe sonrasında başlayıp sivil dönemde de devam eden yeni yönetimsellik anlayışının, yani nüfusa, güvenlik ve disiplin ile müdahil olan ve bunu serbest piyasa eğilimleriyle uzlaştırmaya hevesli iktidarların varlığı hanenin konumunu daha da önemli hale getirmiştir. Bu anlamda ailenin işlevinin nasıl olması gerektiği yönündeki mikro iktidar pratikleri politik-iktisadi zeminde daha çok gündeme gelmeye başlar. Amaç toplumsal dönüşüme uygun yeni bir düşünme kalıbının yaygınlaştırılması ve sosyal ilişkilerin rlmesidir.

12 Eylül sonrasında "ideal" aile hakkında pek çok metinle karşılaşmak mümkündür. Bu metinlerde aile duygusal ve cinsel gereksinimin "meşru" olarak karşılandığı, ortak amacı, çıkarları, inançları ve kuralları olan, çocukların toplumsal, ahlâki ve milli değerlere uygun olarak bakılıp eğitildiği yer olarak tasavvur edilirken pek çok toplumsal işlevi birden yüklenmiş görünür. Kltralist n kabulleri yeniden ürettiği ölçüde "normal" olarak kodlanan aile yaşamı, resmî ve gayri resmî çabalarla ihtiyaçlar doğrultusunda tahkim edilmiştir. Evlilik dışında, resmî aile bağı olmadan kurulan yaşamlar ve ilişkilerdeki özgürlük muhafazakar ve İşlmcı evre tarafından "ahlâki normların dışına taşan modernleşme etkisi" ve Batı zentiliğinin bir sonucu olarak ortaya konsa da¹ dönemin değiştiğini ve yeni birlikteliklerin "normalliğini" savunan böylece yaygın toplumsal ahlâki mekanizmasının işleyişine karşı çıkan düşünceler de mevcuttur. Klasik anlamda aile kurmadan beraber yaşamanın bir tercih olduğu, bu çerçevede zaman zaman dile getirilmiştir (Srendal, 1981: 9-11). Bunun yanı sıra yalnız yaşamanın normalliği ama çevrenin buna karşılık oluşturduğu baskısını dile getirenler de mevcuttur (Dinçer, 1986: 64-66). Yalnız yaşamanın tercih olarak görüldüğü ve olumlu yönlerini ön plana çıkaran yazılar da zaman zaman kaleme alınmıştır (Kadınca, 1986: 70-72). Benzer bir durum aile içindeki toplumsal cinsiyet rolleri konusunda da görülür. Ailedeki erkek egemenliğini olağan gören, böylelikle ailede denetim, gözetim ve otorite unsurlarının devamını garanti al-

1 Bu durumun sonucu olarak doğan çocukların geleceği ise hukuki düzenlemeler çerçevesinde tartışılır (Ayiter, 1984: 71). Batı tarzı yaşamın en kolay biçimde kitlelerle buluşturan televizyondaki imgeler bu açıdan eleştiriye tabi tutulur. Feminizmi, cinsel özgürlük hareketini ve cinsel devrimi yeni bunalımlara yol açarak aile kurumunu zayıflatan ve Batı zihniyetinin uzantıları olarak gören yaklaşımlar televizyon programlarını eleştirirken özellikle kadın imgesinden hareket ederler. Buna göre değerlerle uyumayan kadın imgesi; şehvet düşkünü, nikâhsız yaşayan, sık sık sevgili değeritirip estetik ameliyatlar geçiren, babasız ocuk dünyaya getiren kadındır (Gz, 1991: 621-634).

tına alan muhafazakâr anlayışa karşılık –özellikle ikinci dalga feminizmin yükselişi ile– bu rollerin değişip dönüşmesinin gerekliliğini belirten perspektif görünür hale gelir. Toplumsal cinsiyet rollerinin değişimi, kadının ekonomik alana dahil olarak ev içi rollerde yer almasına ilişkin yorumlarda farklı şekillerde ifadesini bulur. Bu çerçevede iktisadi alana giderek daha fazla dahil olan kadının konumu annelik üzerinden tartışılmaya devam eder. Kadının annelik “görevini” ihmal etmesine, ekonomik hayatına devam ederek bakım işini profesyonel kurumlarla paylaşmasına olumsuz bakanların karşısında kadının ekonomik hayata katılımını, çocuk bakımını paylaşan kreşlerin kurulmasını destekleyen, evdeki çifte iş yükünü kurumsal ve yasal düzenlemelerle çözmeye çalışan sosyal demokrat ve feminist perspektifler karşımıza çıkar. Kreşler ve çocuk bakımı konusunda görüş karşıtlığı belirgindir. Kreşlerin ve bakım evlerinin çoğalması gerektiği, özellikle işyerlerinin bu konuda kanuni gerekleri yerine getirmesinin kadının çalışma hayatına katılması açısından önemli olduğunu belirten görüşlerin yanında (Özdencanlı, 1980a: 44-45; Özdencanlı, 1980b: 43-44) kreşlerin çocukların terk edildiği ve aileden koptuğu mekânlar olarak resmedildiği yazılarda dikkatimizi çeken bir diğer olgu kreşlerin, anaokulu ve çocuk bakımının tıpkı eğitim bölümünde olduğu gibi serbest piyasa mekanizmasına devredilmesidir. Bu çerçevede özel kreş ve anaokulu ücretleri ve imkânları bu yazılarda işlenen temalar içerisinde yer alır (Kip, 1990: 25; Erçiktı, 1990: 31). Bir taraf değişimi genellikle olumlarken (İlhan, 1982: 78; Barlas, 1980: 46-47) muhafazakâr kanat kadının çalışma hayatına girmesiyle evdeki erkek otoritesinin sarsıldığını, dolayısıyla çocuğun örnek alması beklenen kadın ve erkek rol modelinin yozlaşmış geleneksel köklerini kaybettiğini, aile içindeki otoritenin bu nedenle bozulduğunu öne sürmüştür (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1989: 18-19). Bu çerçevede hane dışında çalışan kadınların daima sorunlar yaşadığına ve onlar sebebiyle aile bağlarının zayıfladığına dair vurgular mevcuttur (Gürdoğan, 1985: 12-13) Kadının asli görevini annelik ile sınırlayan bakış açıları da sıklıkla metinlerde yer bulur (Kaçar vd. 1988: 5-9). Evlilikte erkek otoritesi, babalığın görevleri ve kutsallığı hakkındaki yorumlar da zaman zaman buna eklenilir (5-9). Pratiğe bakıldığında kadının ekonomik yaşama katılması ile çocuk bakımının daha kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesinin gerekliliği karşımıza çıkar. Zira 1982 yılı itibarıyla Türkiye’de işyerlerinde çalışan kadın sayısı altı milyona yaklaşırken, çalışan bu kadınların 0-6 yaş aralığındaki çocuklarının sayısı sekiz milyonu buluyor, bunun sadece 16 bin kadarına bakım, beslenme ve eğitim hizmeti verilebiliyor. Bunun 2 bin kadarını devlet desteklerken, işverenler sekiz bin, özel kuruluşlar da altı bin çocuğa hizmet veriyor (Milliyet, 1982: 11).

Resmî söylemde de kadın annelik üzerinden tanımlanır. Örneğin Kenan Evren eğitimde cinsiyet eşitliğine vurgu yaptığında dahi bunu kadınların “geleceğin anneleri” olmalarıyla pekiştirir. Bu çerçevede kadının “tek başına ayakta durması” istisnai olarak nitelenebilecek haller (kocasının ölümü, boşanma ve

aile üyelerinin ölümü) ile sınırlıdır (Başbakanlık Basımevi, 1981: 63). Kadının “ilgi ve şefkate muhtaç” varlığının altını çizen bu görüş aynı zamanda onun eş, anne, ev kadını ve çalışan kadın olarak görevlerini tekrarlayarak bu çoklu iş yükünün kadın üzerinde yaratmış olduğu olumsuz etkiyi ortaya koyar. Bu etkiyi ortadan kaldırmak için ataerkil zihniyet yapısıyla mücadeleden ziyade onun temel görevi olarak görülen anneliği daha iyi ifa edebilmesi amacıyla çeşitli tedbirler gündeme getirilir. Örneğin doğum öncesi ve sonrası izin düzenlemesi kadının işini daha iyi sürdürebilmesi; hamilelik öncesi ve sonrası koşullardan asgari etkilenerek ekonomik hayattan kopmaması olarak da değerlendirilebilir. Böylelikle çocuk doğurma işlevi, nüfusun ve geleceğin devamı sağlama misyonu ile birlikte değerlendirilip haklarını elde etmeye “layık” görülerek kültüralist milliyetçi söylemin bir kez daha pekişmesi sağlanmıştır.

İş ile aile arasında kadının aile yönünde tercih yaparak çalışması beklenirken kadın-erkek arasında eşitlikten ziyade tamamlayıcılığa vurgu söz konusudur. Ancak bu durumun gerçeği pek yansıtmadığı; sosyoekonomik koşulların ve kadının hareketinin kadının özgürleşmesi, ekonomik istihdam, çocuk bakımı gibi konularda adımlar atılmasını gerekli ve zorunlu kıldığını belirtmek gerekir. Neoliberal düzende çalışan kadınlara yönelik ev-iş yaşamı arasında denge kurma çabaları bağlamında kadının alanı olarak görülen haneden çıkarak kamusal yaşama katılmasına yönelik eleştiriler hep mevcut olmuştur. Öncelik hanede “düzenin” bozulmaması yönündedir. Bu çerçevede 1990 yazında Meclis’e sunulan bir önerge kadınların işyerlerinden iki saat daha erken çıkması yönünde düzenleme yapılmasını öngörmekle beraber amacın kadınların evde yetiştiremediği ev işlerini ve çocuk bakımını daha efektif biçimde yerine getirmesi olduğu düşünüldüğünde hane içi düzen sorumluluğunun hâlâ kadın üzerinde olduğu, bu çerçevede geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin devam ettiği görülür. Bununla birlikte kadının iş yaşamından zamanının ve kazancının alınıp ona kendini gerçekleştirmek için değil, hane düzenini sorunsuz devam ettirmek için zaman ayrılması yönündeki teklif oldukça tepki çekmiştir (Koçali, 1990: 76-77). Dolayısıyla bir yanda yeni ekonomik düzene katılması beklenen kadın, diğer tarafta milli, manevi, ahlâki değerlerle donanmış ailesinde ve güvenli yuvasında yaşamını sürdürmesi beklenen kadın imgesi vardır.

Toplumsal dönüşüm sürecinde bir diğer adım, ailenin politik sosyalizasyonundaki konumu öne çıkartılarak atılmıştır. Politik sosyalizasyonun bu bağlamdaki karşılığı bireyi toplumsal vasata dahil etmek, “siyasi kutuplaşma”dan uzaklaştırmaktır. Resmî ve yarı resmî metinlerde aile üyeliği; bireyin ideal insan olarak nitelenebilecek biyolojik, siyasal, ekonomik ve sosyal boyutlarını içeren kişiliğinin gelişmesi için öncül olarak kabul edilir. Biyolojik özelliklerin yanında kendine güvenmek, başkalarını sevmek, başarmak, analitik düşünmek, başkalarının hak ve özgürlüklerinin ama aynı zamanda toplumdaki rollerin farkında olmak, sosyalleşmek, üretmek ve toplumsal refaha katkıda bu-

lunmak ilk aşamada aile üyeliğiyle kazanılan hasletler olarak ele alınır (DPT, 1989: 110-112). Aile, bireyi sosyalleştirirken bunu bireyi kendisine benzeterek ve kendisini onda temsil ettirerek yapar (41). Buradan yola çıkarak toplumda aileyi temsil etmenin bir beklentiden öte bir görev haline getirildiğini de söylemek mümkündür.

Planlanmış nüfus, planlanmış aile

Hem resmî ve hem de popüler sağ söylemde nesilden nesle aktarılan milli değerleri koruyarak ulusun geleceğini inşa etmek fikrinde ortaklaşılsa da bir sonraki neslin kaç çocuktan oluşacağı konusunda farklı fikirler mevcuttur. Dönem resmî olarak nüfus planlamasının benimsendiği bir dönem olmakla birlikte, İslâmcı ve muhafazakâr-milliyetçi cenah doğumu teşvik politikasını benimsemiş görünür. Buna karşılık resmî söylem gerektiğinde az, öz ve planlı nüfus söylemini dinsel temalarla desteklemekten, bunu ulusal kalkınma projesinin bir ayağı olarak göstermekten geri durmamıştır. Örneğin Evren'in söylemi en fazla iki çocuk şeklindedir. Bunun arkasında yatan temel argüman olarak işsizlikle mücadele gösterilmiştir (Başbakanlık Basımevi, 1981: 350). Çocuk sayısını sınırlandırmak amacıyla daha önce doğumu teşvik için girişilen uygulama ve düzenlemelerin kaldırılması yönünde adımlar atılmıştır. Bu çerçevede Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca doğum hızını düşürmek ve ailelerin iki çocuk ile yetinmesini sağlamak için Maliye Bakanlığı'na teklif yapılarak memurlara yapılan doğum yardımı ve çocuk zammı ödemelerinin kaldırılması istenmiştir. Aynı teklifte iki çocuktan sonra vergi indirimi uygulamaması, aksine çocuksuz ailelere vergi indirimi yapılması amacıyla gerekli yasal değişikliklerin yürürlüğe konması talep edilmiştir (*Milliyet*, 1981: 3). Birinci Beş Yıllık Kalkınma planından itibaren istenen, nüfusun "alelade" değil, yapıcı, yaratıcı, müteşebbis, sorumluluk duygusu ve ekip çalışmasına yatkın bireylerden oluşmasıdır (Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 125). Bu çerçevede resmî söylemin, yeni birikim modelinin arzuladığı bireye referans yaptığı görülebilir. Bu söylem neoliberal ekonominin lokomotif güçleri tarafından da benimsenmiş görünür. Aile Sağlığı ve Planlama Vakfı'nın kurucusu olan Vehbi Koç aileyi milletin ve toplumun temel direği olarak görürken; "karnı tok, iş derdi olmayan ve yarına güvenle bakabilen ailelerin çoğunlukta olduğu milletlerin kuvvetli olacağını" vurgulayarak ailenin iktisadi anlamda kendine yeterli olabilmesinin önemini belirtir (*Milliyet*, 1985: 3-12). Bunun için de genellikle iki çocuğun kâfi olduğu söylenir. Eskinin savaş ve salgın hastalıkların olmadığı ve yedekte çocuğa gerek kalmadığı bir dönemde her ailede iki veya üç çocuğun olması yeterli görülmüştür (*Milliyet*, 1984: 7).

İslâmcı ve muhafazakâr kanattan gelen birçok isim için aile planlaması Batılıların İslâm âlemini zayıflatmak için giriştikleri bir projedir (Çiftçi, 1985: 26). Bu noktada Batı şüpheciliği bir kez daha kültürel milliyetçilik ve İslâm ile örü-

lür. İslâmcılar için doğal olanın önüne geçmek veya kürtaj cinayetle eşdeğerdir; aile planlaması da bu çerçevede değerlendirilir. Örneğin Karakoç (1985: 8-10) yazısında iktisadi refahın putlaştırıldığını ve buna bağlı olarak uygulanan aile planlamasıyla da kişilerin çocuklarını öldürmeye ikna edildiklerini ileri sürer. İktisadi rasyonalite ile doğurganlık arasında kurulan anti-natalist bağa karşı çıkan anlayışa göre çoğaldıkça güçlenmek mümkündür. Eken de (1985: 11) ceninin yaşam hakkını savunarak kürtajı cinayetle özdeşleştirir. Böylelikle “güçlü nüfus, güçlü ulus” söylemi dinî motiflerle bir kez daha vurgulanmış olur. Karşıt görüşte ise kürtaj bir doğum kontrol yöntemi olarak sıkça başvurulması arzu edilmeyen ancak başvurulma hakkının da önüne geçilmemesi gerektiği düşünülen bir hak olarak karşımıza çıkar. Kürtajı destekleyen bu söylemler kadının kendi bedeni üzerindeki kontrolünün yasal zeminde meşrulaşmasını, illegal yollardan gerçekleşen kürtajdaki ölümlerin engellenmesi gerektiğini savunurlar. İkinci görüş sınıfsal ayrım çerçevesinde kürtaj olgusunu değerlendirir: Buna göre parası olanlar uygun ortamlarda kürtaj yaptırabilirken maddi gücü yeterli olmayanlar bunu sağlıklı koşullarda gerçekleştirebiliyor, bu nedenle ölümler gerçekleşiyordur. Bunun önüne geçmek için ise kürtajın yasallaşmasının gerektiği sık sık vurgulanarak bu amaçla sivil kuruluşlar ve kadınlar eyleme çağırılır. Bu çerçevede yapılan yayınlar kürtajın halk sağlığı açısından önemine dikkat çekerek kürtajın yasallaşmasının gerekliliğine vurgu yaparlar. Zira ekonomik ve sosyal koşullar artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kahr. Bunun yanında sağlıklı ortamlarda yapılmak zorunda kalınan kürtaj sonucu pek çok kadın hayatını kaybeder (Asena, 1980a: 38-39; 1980b: 61-64). Burada tıptaki gelişmelerin etkisini, iktisadi gerekleri (kaynak kıtlığı-nüfus fazlalığı arasında denge kurma ihtiyacını) ve kadın hareketinin etkisini unutmamak gerekir.

Resmî ideolojide bedenlen ve ruhen sağlıklı olmak ülke açısından güç kaynağı olarak görülürken bu niteliklere sahip olmak için kişinin ailesine bakabilecek durumda olması bir ideal olarak karşımıza çıkar. Bu doğrultuda aileye yönelik sosyal yardım ve hizmetler önem kazanır (Anavatan Partisi Seçim Beyanamesi, 1983: 197). Zira ekonomik koşullar ile baş edilemediği durumlarda veya “gayri meşru” olarak görülen ilişki sonucu çocuk sahibi olduğunda bu çocukların terk edildiği yönünde haberler yapılarak, hem bakılabilecek kadar çocuk sahibi olmanın önemi ortaya konurken diğer taraftan da kürtajın yaygınlaşması yönünde olumlu bir imaj çizilir (*Milliyet*, 1984: 1, 10). Çocuğun maddi, fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarını meşru bir şekilde karşılaması şart koşulan aile karşılığında çocuktan ebeveynlerinin yaşlılığında onlara ilgi göstermesini bekler (DPT, 1989: 17). Çocuğun bu görevi yerine getirmedeği durumlar ise genellikle muhafazakârlar ve İslâmcılar tarafından çöken aile bağlarının bir kanıtı olarak gösterilir (*Kadın ve Aile*, 1986: 32-33). Böylelikle çocuk geleceğe dönük ruhsal ve duygusal bir yatırım olur, hatta kimi zaman buna ekonomik destek boyutu da eklenir.

1980 sonrasında aileye yüklenen pek çok işlev arasında ortaklık, paylaşım, eşgüdüm, ortak değer yaratma gibi dönemin ruhuna uygun yeni başlıklar da yer alır. Dönemin üzerinde genellikle fikir birliğine varılan aile tanımı şu şekildedir: "Aile, evlenme, kan veya evlatlık edinme bağları ile birbirine bağlanan, aynı evde oturan, aynı geliri paylaşan ve oynadıkları roller çerçevesinde birbirine etki ederek bir görgüyü meydana getirip bunu diğer jenerasyona aktaran insan topluluğudur" (Şahinkaya, 1991: 175). Bilhassa Özal hükümetleri döneminde, kendi ayağı üzerinde durabilen, piyasa ihtiyaçlarına uygun eğitim almış bireyi yetiştirmek temel hedeftir. Sistem muhafazakârlığı, piyasa ekonomisini ve kalkınmacı milliyetçiliği desteklerken aynı zamanda neoliberalizmin aşırı bireyciliğini aile yaşamındaki solidarist öğelerle dengelemeye çalışır. Böylelikle yaşam tarzları, önceki dönemlerden aşına olunan geleneksellik-modernlik, bireysellik-kolektivite, değişim-koruma arasında gidip gelir. "Ben" ve "biz" kavramlarını uzlaştırarak dengeleme yönünde bir tercihin yapıldığı görülür ki bu durum liberalizmin muhafazakârlıkla törpülediği yönler olan aileye, cemaate, ortak duygu ve değerlere önem verdiğini gösterir. Aynı zamanda kişiyi kuşatan temel ahlâk mekanizmasının aile tarafından özümsemesi temel beklentilerden biridir. Hem resmî hem de popüler sağ metinlerde aile kişiyi "yerli" ve "milli" olanın düşmanı şeklinde kodlanan kozmopolitilikten, cansız bir kültür esaretinden, içerideki yabancıdan, sağa-sola ve her yöne yönelmekten kurtaracak bir yapı olarak düşünülür.

"Milli aile"yi muhafaza etmek

12 Eylül sonrasında, bir kez daha "ulusun bekası" siyasetinin bir parçası haline getirilen aileye ilişkin resmî kurumların oluşturulması 1980'lerin ortalarına denk düşer. 1987 yılında DPT programında aile ayrı bir başlık olarak ele alınırken; ailenin sanayileşme sürecinden nasıl etkilendiği sorusuna cevap aranır. Sosyal desteklerle ailenin güçlendirilmesi gerektiğine vurgu yapılırken eğitim, sağlık, konut gibi aile ile ilişkili temalara yer verilir. Bir sonraki adım ise DPT içinde "Özel İhtisas Komisyonları"nın kurulmasıdır. İlk defa 1986 yılında toplanan bu kurul çeşitli alt komisyonlara ayrılmıştır. Komisyonun hazırladığı rapor, aile konusundaki çalışmaların yetersizliğini ortaya koyar, ardından bu konuda eksikliği gidermek adına Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından aile yapısı araştırması yapılır. 1989'a gelindiğinde Aile Araştırma Kurumu'nun kurulmasıyla bu çizgi devam eder. Aile ayrı bir başlık olarak Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda kendisine yer bulur ve bir kez daha milli ve manevi değerlerin temsilcisi ve milli bütünlüğü sağlamada tutkal olarak resmedilir (Atalay, 1991: 910-914).

Türk ailesinin güçlendirilmesi ve aileyle ilgili milli bir politikanın oluşturulması Aile Araştırma Kurumu'nun temel hedefleri arasındadır. Başbakanlığa bağ-

lı böyle bir kurumun oluşturulmasıyla çekirdek aile modelinin korunmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. 1980 sonrası, evliliklerin gecikmesi, ocuk sayısının düşmesi, kentlerin temel yaşam alanı olarak seçilmesi, tüketim ile eklemlenen aile yapısının ortaya çıkması böyle bir kurumun oluşmasındaki dinamiklerden bazılarıdır (zbay, 2015: 17). Bu dönemde Alvin Toffler'ın sanayi sonrası toplumlarında ailenin yok olacağını ileri sürdüğü *The Third Wave* isimli kitabı üzerine tartışmalar yapılır. 1980'de ABD'de hanelerin yalnızca üçte birinin ideal (anne, baba ve iki ocuk) aile formunda olması Türkiye'de yüzünü ABD modernleşmesine eviren muhafazakâr kesimler için oldukça tehdit edici bulunur. Bu durum zbay'a (2015: 17) göre refleksif bir Şekilde Aile Araştırma Kurumu gibi bir yapının kurulmasının bir başka nedeni olarak karşımıza çıkar.

12 Eylül sonrasında hem ara rejim hem de ANAP hkmetlerinde "milli ailenin" korunması Batı'daki gelişmelere referansla gerekçelendirilmiştir. Örneğin Yıldırım Akbulut, I. Aile Őrası'ndaki konuşmasında ailenin vazgeçilmezliği hakkında tereddüt yaşayan modern toplumların, baş edilmesi zor sosyal problemlerle karşılaştığını iddia eder (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1990: 3-4). Ailenin nemini, Batı'daki olumsuz örneklere başvurarak anlatma yöntemine muhafazakâr ve İşlmcı kadın dergilerinde de rastlanır (Hammu, 1985: 30-31). Batı'nın bireyselliğine karşılık İşlm'da ailenin önemini ve "Müslüman kadın" imgesi hakkında yanlış bilinenleri eleştirilirken (Sancar, 1986: 6) modern dünyanın yozlaştırıcı olarak nitelenen etkilerine karşılık İşlmi ailenin önemini savunulur (Dlek, 1991: 18-19). Bununla birlikte uluslararası konjonktürde yaşanan değişmeler ve farkındalığın artmasının ülke içindeki çalışmalarda da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Hem iç hem dış dinamikler dikkate alındığında, Türk toplumunun 1980'den itibaren ekonomik ve sosyal anlamda değişim içinde olduğu, bunun 1983 sonrası arttığı; Türk devletini, toplumunu daha dinamik ve üretken yapmayı amaçlayan bu dönüşümden ailenin de etkilendiği, ancak bu dönüşümün milli, kültürel ve geleneksel değerlerle de uyumlu ve olumlu gerçekleşmesinin gerekliliği belirtilmiş (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1990: 3), böylelikle aile korunması gereken bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Ailenin korunmasını gerektiği yönündeki savlardan bir diğeri de *Bizim Aile* dergisinde erken Cumhuriyet Dönemi eleştirisi üzerinden ilerler. Buna göre modernleşme reformları yukarıdan aşağıya doğru yapıldığı için aşağının asıl dinamiği ve özü ihmal edilmiştir. Bu noktada devlet ile aile arasındaki kopukluğu gidermek için Őimdi süreci bir nevi tersten işletmenin, yani geleneksel aile değerlerini ne çıkaran düzenlemelerin yapılmasının gerekliliği belirtilir (*Bizim Aile*, 1991: 8-12).

Resmî metinlerde ideal aile; ebeveynlerin gerçek manada mürebbi olduğu, misafire karşı saygının esas olduğu, sevgi ve saygının hüküm sürdüğü, çocuğun emanet olarak görüldüğü bir yapı olarak resmedilir (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1990: 6-7). Bu durum belli yaşam biçimlerinin normalliliğini ortaya

koyarken, diğerlerinin sapkın ya da yozlaştırıcı olduğu şeklinde imajların yaratılmasını da beraberinde getirir. Böylelikle gündelik yaşam içerisindeki aile hayatı siyasetin dönüştürücü etkisine maruz kalır; aile ve toplum üyeliği ilişkisel olarak çerçevesinde değerlendirilir, kısacası ahenkli ve sağlam toplum ideali, ailenin içerisindeki değer paylaşımına bağlanır. Bu değerler milli, manevi, örf ve gelenekler olduğu kadar sevgi, saygı, fedakârlık olarak sıralanır (Anavatan Partisi Seçim Beyannamesi, 1983: 37-38).

Aile Araştırma Kurumu'nun temel hedefi Müslüman-Türk ideolojiye uygun bir biçimde ailenin kurulmasıdır. Aynı vurgu, DPT yayınında da temenni olarak yerini almıştır ve televizyon yayınlarında milliliğin artırılarak, yerli programların yapılmasına ağırlık verilmesi ve Müslüman-Türk insan modelinin işlenmesi arzu edilmiştir (DPT, 1989: 20). Ailenin sosyokültürel, eğitim, sağlık, sosyal ve hukuki konularda ne şekilde değerlendirilmesi gerektiği, izlenecek güçlendirme politikalarının ana hatları, hedef kitle, hangi kurumlarla nasıl işbirliğine gidileceği veya hangi merkeze bağlı olarak bu politikaların yönetileceği, devlet kurumlarından, özel sektörden ve aileden beklentiler ve benzeri konular hakkında gazeteci, tarihçi, tıp doktorları, akademisyenler, ilgili bakanlar, uzmanlar iki yılda bir düzenlenen ve uzmanlık alanlarına göre ayrışan toplantılarda görüşlerini sunmuşlardır (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1990). Söz konusu toplantı metinlerinde yukarıda farklı biçimlerde birbirine karşı konumlanan görüşlerin ve (örneğin aile planlamasını savunan ve karşı olanlar, kadının aile içindeki konumu konusunda muhafazakâr veya liberal olanlar gibi) tartışmaların yer aldığı görülür. Sonuç olarak komisyon raporlarının milli ve özsel değerleri benimsemiş Türk ailesini modern dünyaya ayak uydurma hedefinde birleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

"Tehditlere" karşı sağlam kale olarak aile

12 Eylül sonrasının toplumsal değişim ve dönüşüm açısından kırılma yapısını dikkate aldığımızda ailede yaşanan değişimlerin "tehdit" algısını hem şekillendirdiğini hem de bizatihi mezkûr algıdan etkilendiğini söyleyebiliriz. Aile-millet arasında kurulan organik bağ ailede yaşanan ve çözülme olarak nitelenen değişimleri milli varlık ve bekaya tehdit olarak algılamıştır (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1990: 3). Aile kurumunun dinamiğini bozduğu iddia edilen olguların başında nikâhsız birliktelikler, turizm, iletişim araçlarının ve sanayileşmenin yol açtığı kültür yozlaşması, uyuşturucu kullanımı, müstehcenlik, şiddet ve feminizmin toplumsal cinsiyet rollerinde yaratmış olduğu değişimler gelir. Ailenin tehdit altında olduğu yönündeki savlar, en fazla boşanma oranlarındaki artış ile temellendirilir.² Her ne kadar bu dönemde boşanma oranlarının dünya

2 1980 yılında 15.901 olan boşanma vakası 1986'ya geldiğinde 18.774 olarak karşımıza çıkmıştır. Bunların 4.702'sini altı-on yıl arası evli çiftler oluşturur. İkinci sırada ise on altı yıl ve daha

ölçeğinde değerlendirilmesinde Türkiye alt sıralarda olsa da (oran binde 4,5), DİE rakamları *Bizim Aile* yazarınca bölgesel farklılıklar gözeterek yorumlanmış, dinî inanç ve aile bağlarının güçlü olduğu illerde bu oranın düşük; üç büyük şehirde yüksek olması kültürel yozlaşmanın aile yapısını etkilediği savıyla açıklanmıştır (Atasoy vd. 1989: 12-13). Muhafazakâr eğilimli olan *Kadın ve Aile* dergisi yazarlarına göre ise ailede eşlerin harcama yarışına girmesi boşanmaları artırır. Aynı zamanda “kadınların eşitlik talebi ve ekonomik alana müdahil olmaları, erkeğin şiddete yönelmesi... vb.” gibi etmenlerin boşanmayı hızlandırdığı iddia edilirken, evliliklerin sona ermesinin temel sebebini geleneklerden ve dinden uzaklaşmak olduğunun altı tekrar çizilir (Aktuna, 1988: 11-15; Yörüköğlu, 1986: 11; Ceyhan, 1987: 8). Buna paralel olarak son elli yılda boşanma oranlarının dört-beş kat artmış olması da dinî yaşamdan uzaklaşma ile izah edilirken boşanmayı “yıkım” olarak niteleyen yazarlar, çocukları da enkazdan kalan parçalar olarak ele alır (Atasoy vd. 1989: 12-13). Boşanan aile çocuklarının milli ve manevi değerler açısından buhranlar yaşayacağı düşünülür. Buna karşılık boşanmanın da normalliğini savunan, durumu olağan ve dramatik olmayan biçimde değerlendiren yazılar ise çocuğa bunun olabilirliği, ebeveynlerinin kendisi ile olan ilişkilerinin devamının nasıl gösterileceği, kısacası çocuğun psikolojik halinin zarar görmesinin önüne nasıl geçileceği ile ilgili tavsiyelerle doludur. Bunun yanı sıra benzer biçimde yalnız yaşamının olumlu yönlerinden bahseden veya ailede kurulan ilişkileri boşanma sonrası nasıl devam ettireceğini ele alan yazılar da mevcuttur. (Güçlü, 1991: 94-95; *Kadınca*, 1991: 96-97). Mevcut hukuk sisteminin boşanmaları azaltmak doğrultusunda işlevsel olmadığı kanaati muhafazakâr yazarlar arasında yaygındır. Bu çerçevede Medeni Kanun’un anlaşmalı boşanma ve fiilî ayrılık yönündeki düzenlemelerinin ayrılmaları kolaylaştırdığı söylenir. Medeni hukuka getirilen eleştirilerin, kadın ve erkek arasındaki ilişkilerin dinî ve geleneksel kodlarla sürmesi gerektiğine dair inançtan beslendiğini söyleyebiliriz (*Kadın ve Aile*, 1988a: 20-21; 1988b: 22-23). Ailenin devamı için dinî ve ahlâki öğeleri dayatan bu bakış açısı restorasyon projesinin kültüralist milliyetçiliğiyle çatışmalı değildir.

Aynı dönemde boşanma oranı ile çocuk arasındaki ilişkiye bakıldığında boşanmaların %50’den fazlasının çocuksuz ailelerde görülmesi sağ cenahtaki yazarların evlilik bahsinde çocuk sahibi olma vurgusunu artırmasına neden olur. Örneğin *Kadın ve Aile* dergisinin yazarı Kurtay (1988: 17) çocuğu aileyi bir arada tutan başlıca unsur olarak tarif eder. Çocuksuz çiftleri, “milli ailenin” sınırları dışında gören erken Cumhuriyet döneminin düşünsel çerçevesi muhafazakâr-milliyetçi argümanlarla yenilenmiş gibidir. Çocuk sayısını artırmayı teş-

Üzerinde olan çiftler yer alır. Çiftlerin ayrılık sebepleri arasında ilk sırayı geçimsizlik alırken, eğitim seviyesi arttıkça boşanma oranı düşüyor görünür (Kurtay, 1988: 17). Boşanma oranlarına bakıldığında 1985 yılında 18.571 kişinin boşanmasına karşılık 1992’ye geldiğinde bu rakamın 27.133’ü bulunduğu görülür. 1985 yılında boşanma sebepleri içerisinde geçimsizlik %87 iken bu oran giderek artmış, ikinci ve üçüncü sıralarda da terk ve zina yer almıştır (DİE, 1996: 129).

vik etmek ve nüfus planlamasının karşısında yer almak daha önce değinildiği üzere aileyi korumanın bir yöntemi olarak sağ cenahtan yazarlar tarafından sıkça dile getirilir.

Aile üzerindeki korumacı bir davranışın bir diğer nedeni ise evlenme oranlarında yaşanan düşüşle açıklanabilir. İstatistiklere bakıldığında evlenme oranı 1985-1989 yılları arasında artarken 1990 sonrasında düşme eğilimine girmiştir. Buna göre 1985'te %7,3 olan kaba evlenme oranı 1989'da 8,4'e çıkmış, 1990'da 8,2'ye gerilerken 1992'de 7,4'e kadar düşmüştür (DİE, 1996: 28). Evli her on aileden altı ya da yedisi boşanmış veya boşanmayı düşünürken aile bağlarının çözülmesinin önlenmesi *Bizim Aile* dergisine göre İslâmi ölçülere göre kurulacak yaşam ile sağlanacaktır (Güroğan, 1986: 7).

"Doğru" kullanılmadığında aileye tehdit oluşturduğu ileri sürülen bir diğer unsur ise kitle iletişim araçlarıdır. Bu konuda TRT eleştirilere tabi tutulurken, yerli aile tipini özendirmek yerine yabancı dizilere yer verilerek aile tiplerinin yozlaştırıldığı öne sürülür. TRT, bir devlet televizyonu ve bu çerçevede en önemli ideolojik aygıtlardan biri olarak kendisine yüklenen rol model misyonunu yerine getirir. Yalnızca TRT değil, genel olarak kitle iletişim araçlarından beklenen ve belki de bu nedenle neyin ne kadar yayınlanacağı ve basın özgürlüğü sorularını akıllara getiren toplumun kültürel ve inanç değerleriyle ters düşüp düşmeme konusudur. 1980'li yıllarda elektriğin uzak köylere ulaşması ve televizyonun taşrada yaygınlaşması kitle iletişim araçlarının kontrolünü öncelikli bir konu haline getirir. Bu bağlamda dönemin en etkili popüler kültür aracı olan televizyon hakkında yapılan düzenlemeler restorasyon projesinin nasıl bir aile modeli arzu ettiğinin özeti gibidir.

İktidar ancak kamusal alanı, siyaseti ve ekonomiyi düzenlemek kadar boş zamanları da kendi ideolojisine uygun bir biçimde şekillendirdiğinde iyice kökleşir. Bunun için herkesin "en özel alanında" onlara ulaşacak bir araca ihtiyaç vardır. Bir ailenin birlikte geçirdiği boş zamanlarında en çok televizyon seyrettiği düşünüldüğünde televizyon yayınları üzerine etki etme ve denetim kurma çabasının anlamlılığı da ortaya çıkmış olur. 2954 sayılı, 1983 tarihli Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu'ndan yola çıkılarak yapılan düzenlemelerde aile yapısı ile ilgili şu eksnelere dair düzenlemeler öngörülür (DPT, 1989: 71-72).

- Aile birliğine zarar verecek unsurların yer verilmemesine, buna karşılık mutlu ve düzenli ailenin önemine dikkat çekilmesi.
- Kadın ve erkeğin birbirini bütünleyen varlıklar olarak gösterilmesi.
- Aile içi ilişkilerde geleneksel Türk ailesinin olumlu yanlarının rol model alınması.
- Aile yapısının bozulmasının yol açacak problemlerin ayrıntılı biçimde işlenmesi.
- Komşuluk ve akrabalık ilişkilerinin olumlu yanlarının öne çıkarılması.

- Dış kaynaklı yayınların topluma uygun olanlardan seçilmesi.
- Dini, dili ve kültürü tanımaya yönelik yayınların yapılmasına yer verilmesi.

Toplumsal dönüşümün askerî ve sivil kanadı, bir yandan aileyi Türk milletinin “en sağlam” unsuru ilan etmiş, diğer yandan ailenin dış ve iç kaynaklı yıkılma planlarına maruz kaldığını iddia ederek politik alandaki alarmist perspektifi sosyal alana taşımıştır. Anti-komünist söylemin materyalizme karşı maneviyatçılığı savunurken bunu aile yapısı üzerinden gerekçelendirmesi 12 Eylül sonrasında resmî söylemin bir parçası haline gelmiştir. Bu çerçevede ailenin çöküşüne komünizm, sosyalizm ve materyalizmin sebep olduğu ileri sürülür. “Anarşiye karşı düzeni”, “komünizme karşı özel mülkiyeti” güvence altına alan aile yapısının korunması temel idealdir (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1990: 9).

Ailenin Batılılaşması, dönemin sağ yazınında cinsel özgürlük ile birlikte düşünülen bir kategoridir. Ailesiz, ana-babasız, evsiz topluluk yaratma çabasının bir parçası olarak görülen cinsel özgürlük toplumsal ahlak normları açısından sert bir dille mahkûm edilir (Kabaklı, 1988: 4-5) “Meşru” cinsellik tanımı, aile hududunda ve ailenin neslin devamı tekeline sahip olması bağlamında yapılır; gençlere aktarılacak bilgi de bununla sınırlıdır. Buna karşılık cinsel kimliği keşfetmeyi ve öğrenmeyi, benliğin farkına varmayı ve cinselliği meşru zemin olan nikâha oturtmadan da yaşayabilmeyi savunan perspektif de kendisine yer bulur.

Manevi kalkınma fikri aile bağlamında işlenen bir diğer önemli konudur. Cemiyetvari ilişkilerin Batı toplumlarının da kurtarıcısı olacağı savından hareketle muhafazakârlık ve gelişme birlikte ele alınır (Erkal, 1991: 401-408). Bu noktada “bizim aile” idealini arama, bulma, koruma ve yayma misyonu devlete ve ilgili kurumlara yüklenmiştir. Bu misyona ruhunu veren militarist kaygıların ara rejimle sınırlı olmadığı, sivil dönemin metinlerini de kapsadığı gözlemlenir. *Yeni Asya* gazetesi köşe yazarı Burhan Bozgeyik’in bu konuya örnek oluşturabilecek beyanı şu şekildedir:

Devlet kendisini emniyet altına almak istiyorsa “bizim aile” tipini araştırıp bulmalıdır. Allah esirgesin, yoksa gelecekte şehit olmaya hevesli fert bulamayacak, vatanını, kendisinden başkasını düşünen insanları mumla arayacağız. Bugün çocuğunun kulağına ya şehit ol ya gazi ninnisini mırıldayan anneler azalmaktadır” (Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1990: 18).

Refah devletine karşıtlık içindeki yeni ekonomik-siyasal düzen, kamunun değil, ailenin “sosyal güvenliği” sağlayacak en temel unsur olduğu iddiasını gündemde tutarken aileye hem hane içinde dayanışmayı sürekli kılma hem de gençleri “anarşi”den uzak tutma görevi atfedilir (Anavatan Partisi Seçim Beyanname, 1983: 38). Aile bir anlamda panoptikon gibi devletin ulaşamadığı yerlerde çocukların kontrol altında olmasını sağlamalıdır. Özal’ın 1983 seçim konuş-

malarında "büyüğe saygı, küçüğe sevgi" öğretisini, dolayısıyla otoriteye itaatın nesiller arası aktarımını öne çıkarması tesadüf değildir (ANAP-HP-MP Seçim Beyan ve Programları: 38). Ailenin denetim ve gözetleme rolünde ona yardımcı olan kamusal kurum ise okuldur. Aile ve okul birlikte çocukların ve gençlerin denetim altında tutulmasında beraber hareket etmesi gereken yapılar olarak ifade edilir (Başbakanlık, 1981: 52). Tüm bu açıklamalar, resmî ideolojinin söylem ve eylemleriyle bütünleşerek toplumsal tabana yayılan bir politika haline dönüştürülür.

Değerlendirme

Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e ve oradan günümüze uzanan düzenlemelere, kanunlara, resmî açıklamalara bakıldığında, ailenin nüfus konusundaki etkileri anlamında biyopolitika; kültürel değerler ve ahlâki norm konusundaki koruyuculuk işlevi sebebiyle kültür politikaları; kadın ve istihdam konusu çerçevesinde sosyal politikalar, toplumsal cinsiyet temelli yaklaşımlar ve medeni hukuk çerçevesinde değerlendirildiği görülür. Kısacası toplumsal yaşamı düzenlemeyi hedefleyen herhangi bir ideolojik akımın aileden başlayıp mikro iktidar pratikleri ile kendi çerçevesini genişlettiğini görebiliriz.

12 Eylül sonrası pek çok alanda olduğu gibi milliyetçilik-muhafazakârlık-neoliberalizm sütunları üzerine inşa edilen bir aile kurgusu karşımıza çıkar. Yeni dönemin yeni vatandaşının şekilleneceği aile kurumu ilişkileri, üretim sistemindeki yeri, nüfus politikası içerisindeki önemi çerçevesinde değerlendirilir. Bu çerçevede resmî politikada formüleştirmeye çalışılan aile modeli küresel siyasal ekonomi ve milli, ahlâki, muhafazakâr anlayışın eklektik bir sonucu olarak karşımıza çıkmıştır. İdeal aile, aynı zamanda siyasetten "arındırılan" ebeveynleriyle geleceğin kuşaklarını yetiştirecek güvenli bir sığınak şeklinde şekillendirilirken, yeniden üretilen toplumsal normlara uygun olarak düzenlenmiştir. Böylelikle meşruiyet kazanmak için gereklilik koşulunu da sağlamıştır. Ancak bu durum söz konusu modelin sorgulanmadığı anlamına gelmez. Toplumsal cinsiyet rolleri, nüfus planlaması, ailenin kurulma ve son bulma aşamalarına ilişkin olarak yukarıdaki başlıklarda değinildiği biçimde muhafazakârlar-feministler-radikaller, geleneksel yaklaşımı benimseyenler-modernleşme taraftarları arasında kökleri bu dönemden daha da geriye götürebilecek tartışmalar gündeme gelmiş, alternatif bakış açıları geliştirilmiş ve milliyetçi muhafazakâr söyleme direnç alanları oluşmuştur.

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde ailenin sosyal ve ekonomik sisteme nasıl uyarlanacağı önem taşımış; aile biyolojik, kültürel, eğitici ve sosyal boyutları olan bir olgu olarak ele alınmıştır. Ailenin bu yönleri ile bireyi şekillendiren yapı olarak görülmesi ve onun gündelik pratiklerin işleyişindeki rolü; aile ve içerisinde yaşadığı haneyi, iktidarın denetimi ve gözetimi altında kalan unsurlar

haline getirmiştir. Aile üyeliğinin, bireyin ideal insan olarak nitelenebilecek biyolojik, siyasal, ekonomik ve sosyal boyutlarını içeren kişiliğinin gelişmesi için öncül olarak kabul edildiği görülür. Buna göre biyolojik özelliklerin yanında, ruhen sağlıklı olmak, kendine güvenmek, başkalarını sevmek, başarmak, analitik düşünmek, başkalarının hak ve özgürlüklerinin ama aynı zamanda toplumdaki rollerin farkında olmak, sosyalleşmek, üretmek ve toplumsal refaha katkıda bulunmak ilk aşamada aile üyeliği ile kazanılan unsurlar olarak ele alınır. Bu çerçevede yaşanan sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlere karşı ailenin korunup kollanması gereken bir öge olarak ön planda tutulduğu görülür. Bu korunup kollanma halinin ise daha çok kültürel, milli ve manevi değerler üzerinden gerçekleşmesi beklenir. 1990'lara gelindiğinde ailenin ulusal öz ve manevi değer taşıyıcısı, toplumsal yaşamın çekirdeği, dinî yaşamın değerlerinin benimsendiği ve yaşandığı en küçük birim ve meşru cinselliğin tek alanı olarak ön plana çıktığı görülür. Milli aileyi koruma düşüncesi Aile Araştırma Kurumu'nun kurulması, aile şûra toplantıları, komisyon faaliyetleri çerçevesinde kurumsal ve pratik anlamda kendisine alan bulur. Nitelikli ve her ailenin bakabileceği kadar çocuğa sahip olması gerektiği şeklinde ifade edilebilecek aile planlamasının bu dönemde hem ilgili bakanlıkların politikalarında hem de medya aracılığı ile sıklıkla ele alındığı görülür. 1990'larda ikinci feminist dalganın güçlenmesi ataerkil aile yapısını sorgulamaya açarken, İslâmi feminizm kadınların özellikle kamusal alanda dinsel kimlikleri ile var olabilmeleri için mücadele eder. Kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olması konusundaki vurgular ise özellikle kürtaj tartışmalarında yoğun bir biçimde işlenir.

Tüm kültürel tehdit öğelerine karşı korunması arzulanan model, "Müslüman Türk Ailesi" modelidir. Bu şekilde kurulacak ve öz değerleri taşıyacak aile, iktidarın pekiştirilmesi açısından da önem taşır. Burada hem milli, hem manevi değerler içselleştirilmiş, ahlâki açıdan topluma uygun, toplumsal cinsiyet açısından ataerkil bir yaklaşım geliştirilerek; aile ile toplum arasında uyum sağlanmaya çalışılmıştır. Liberal sistemin bireyci yanı, milliyetçi muhafazakâr öğelere dayanan dayanışmacı ve bağımlı aile modeli ile törpülenir. Ailede ahenk ve uyuma, milli ve manevi değerlere, feragat ve fedakârlığa yapılan vurgu sisteme uygun uysal bireylerin yetişmesi ile milliyetçiliğin örtüştüğünü gösterir. Bu çerçevede kurulan resmî kurumlar, yapılan açıklamalar ve bildiriler, ailenin bir yapı olarak korunması ve devamını öngörmüştür. Aile tüketim kültürüne uygun bireyi yetiştirip, ona toplumsallık kazandırırken, aynı zamanda milli değerleri benimsediği, değişmeyen geleneksel rolleri sürdürerek kuşaktan kuşağa aktardığı, biyolojik olarak çoğaldığı, manevi olarak kişileri ruhsal doyuma ulaştırdığı, sistemle çatışan bireyi kendi içerisinde absorbe ederek sistemle yeniden uyumlu hale getirdiği, dünyadaki çekirdek aile eğilimine paralel ama içerik olarak tüm dayanışma mekanizmalarını devletin yoksun kaldığı alanlardaki boşluklarını doldurmak üzere kullandığı ölçüde makbul bir yapıya kavuşur. Tüm bu vurgu-

larla ailenin doğallaştırıldığı, norm haline getirildiği ve aileye karşı alternatif bir yaşama "anormal" bakıldığı bir dönemde dahi dergilerde tek çocuklu yaşamlara, aileden ayrı yaşamaya, nikâhsız ama mutlu birlikteliklere yer verilerek dayatılan bu normun sorgulandığı görülür. Ailede korunması gereken milli, manevî değerlerin yanı sıra toplumsal cinsiyetin ve ataerkil yapının da bu unsurlara dahil edildiği görülür. Böylelikle hane içini kadınla, dışını erkekle özdeşleştiren ve kadının erkeğe bağımlılığı modelini pekiştiren anlayış norm kabul edilirken, feminist yayınlar bu anlayışı sorgulayarak eşitlikçi, her iki alanın bireylere açıldığı, kadınların kamusal alanda da kendilerini gerçekleştirdiği, özel alandaki erkek egemenliğinin ve dolayısıyla hane içindeki tüm rol dağılımlarının sorgulandığı bir anlayış geliştirmişlerdir.

Aile içi ilişkiler düzenlenirken nüfus politikaları da gündeme gelmiştir. Buna göre kalkınma ve modernleşme için gerekli olan nüfus planlamasının ailelere benimsetilmeye çalışıldığı görülürken, İslâmi düşünceye yatkın olanların buna karşı olduğu ve çoğalma taraftarlığı yaptığı görülür. Ancak buna rağmen resmî söylemler gerektiğinde dinî kurumlardan da onay alarak planlanmış bir nüfusun gerekliliğinin altını çizerler. Planlanmış nüfusun ekonomik kalkınma açısından önemi, ele alınan unsurların başında görülür. Bu çerçevede resmî söylemin özellikle girişimci ve bireyselliği ön plana çıkaran ama kolektif olarak da çalışabilecek bireyler istediği görülebilir. Planlamanın da aile içerisinde başlatıldığı görülür. Aile planlaması ise hem nüfus artışı hem sağlıklı nesiller hem de anne ve çocuk sağlığı gibi etmenlerle farklı biçimlerde hükümet programlarında yer alır.

Son olarak yukarıdaki bilgilerin ışığında Türkiye’de 1980 sonrası neoliberalizmin Türk-İslâm sentezli kombinasyonundaki aile söyleminin Batı’daki örnekleri ile benzerlik taşıdığı söylenebilir. Aile, toplumun güçlü yanlarını simgeleyen sembolik bir değerdir. Bu nedenle korunması kollanması gerekir. Bu güçlü yanlar ahlâki, dinî ve milliyetçi değerlerden oluşurken herkesin kendi rolü ve sınırı bellidir. Erkekler ekonominin ihtiyaç duyduğu aktif bireye daha uygun bir biçimde kimliklerini bulurken kadınlar kendilerini topluma bağımlı "kutsal" annelik rolleri ile gerçekleştirirler. Hane içerisinde tüm düzenin buna uygun şekilde kurulması günlük yaşamdaki paylaşımların buna uygun gerçekleştirilmesi makbuldür. Aile içerisinde devletin denetim mekanizmasının minyatür hali özellikle erkek figürüyle temsil edilir. Ebeveynin çocukları, kocanın karısı üzerindeki denetimi, olması gereken ideal modelde yer alır. Bu geleneksel bozulmamış ve güvenli limanlara dönüş temennisi ise dinsel temalarla uyum içerisinde kullanılarak meşruluğu daha da artırılmaya çalışılmıştır. Ancak başta feminizm olmak üzere liberal ve sol yelpazede yer alan görüşler ailenin bu dokunulmaz haline, kadının bağımlılığına eleştiriler getirerek toplumsal düzendeki değişim için günlük yaşamda, hane içi rollerde, yaşam tarzlarında daha modern, daha özgürlükçü, eşitlikçi ve yeniden yapılandırılmalara açık bir model öne çı-

karırlar. Bu modelde çekirdek aile yapısı değişmez değildir. Kişiler tek başlarına da hane içerisinde yaşayabilirler. Kadınlar sadece hane içindeki sorumlulukları ile var olmazlar. Aile, cinselliğin tek meşru ve cisimleşmiş hali değildir ve bedenler üzerindeki denetim kişilere ait olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abbot, P. ve Wallace, C. (1992) *The Family and the New Right*, Pluto Press, Londra.
- Aktuna, Y. (1988) "Boşanma Psikolojik Bir Olaydır", *Kadın ve Aile*, 38: 14-16.
- Anavatan Partisi Seçim Beyannamesi, Parti Programı, Hükümet Programı. (1983) https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYAS%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=198604150
- Aşena, D. (1980a) "Bir Yıl Önce Kürtaj Yasallaştırılmadığı Demiştik", *Kadınca*, 17: 38-39.
- Aşena, D.(1980b) "Açık Oturum: Kürtaj", *Kadınca*, 18: 61-64.
- Atalay, B. (1991) "Kalkınma Planları ve Yıllık Programlarda Aile" *Türk Aile Ansiklopedisi Cilt 3* içinde, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 910-914.
- Atasoy, G. vd. (1989) "Çocukların Günahı Ne?", *Bizim Aile*, 19: 9-13.
- Ayiter, N. (1984) "Evlilik Dışı Birleşmelerden Doğan Çocuklar" Eder, T. (der.) *Türkiye'de Ailenin Değişimi Yasal Açılardan İncelemeler* içinde, Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 67-79.
- Barlas, C. (1980) "Eşit İşe Eşit Ücret", *Kadınca*, 17: 46-47.
- Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. (1990) "Devlet Bakanı Cemil Çiçek'in I. Aile Şurası'nda Yaptığı Konuşma Metni" *I. Aile Şurası: Raporlar Görüşmeler, Kararlar* içinde, Ankara, 6-7.
- Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. (1990) "Komisyonların Oluşturulması" *I. Aile Şurası Raporlar Görüşmeler, Kararlar* içinde, Ankara, 18
- Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. (1990) "Yıldırım Akbulut Konuşma Metni" *I. Aile Şurası: Raporlar Görüşmeler, Kararlar* içinde, Ankara, 3-4.
- Başbakanlık. (1981) *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demecleri*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Bizim Aile*. (1991) "Devlet ve Aile", 12: 8-12.
- Ceyhan, Z. (1987) "Allah'ın Sevmediği Helal", *Kadın ve Aile*, 12: 8.
- Çiftçi, H. (1985) "Elhamdülillah Herşeye Rağmen Çoğalıyoruz", *Kadın ve Aile*, 9: 26-27.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (DİE) (1996) *İstatistiklerle Türkiye*, Ankara.
- Dinçer, S. (1986) "Artık Yalnız Yaşayacağım", *Kadınca*, 89: 64-66.
- Dölek, A. "Ailenin Temeli Üzerine", *Kadın ve Aile*, 77: 18-19.
- DPT. *Beşinci Beş yıllık kalkınma planı*, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/5/plan5.pdf>, yayın no: 1974.
- Eken, H. (1985) "Kürtajın Fikhi Hükümü", *Kadın ve Aile*, 8-11.
- Erçikti, A. (1990) "Çocuğum Olduğunda Mecbur Kalmasam Anaokuluna Bırakmam", *Kadın ve Aile*, 61: 31.
- Erkal, M. E. (1991) "Türk Ailesi ve Batı Avrupa'daki Bazı Değişmeler", Çiğdem, A. ve Dikeçligil, B. (der) *Aile Yazıları II, Kültürel Değerler ve Sosyal Değişme* içinde, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara, 401-408 [içinden alındığı orijinal kaynak: (1988) *Türk Yurdu*, 9(14): 15-18].
- Güçlü, T. (1991) "İyi Bir Boşanma Kötü Bir Evlilikten İyidir", *Kadınca*, 36: 94-95.
- Gürdoğan, A. (1985) "Çalışan Hanımların Problemleri", *Kadın ve Aile*, 1(4): 12-13.
- Gürdoğan, E. (1986) "Toplumun Temel Taşı Aile", *Kadın ve Aile*, 21: 7.
- Güz, N. (1991) "Yazılı Basın ve Aile İlişkileri", *Türk Aile Ansiklopedisi Cilt 2* içinde, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 629-634.
- Hammu, A. (1985) "Amerikan Toplumunu İslam Ailesini İstiyor", *Kadın ve Aile*, 8: 30-31.
- İlhan, B. (1982) "Evlilikte Eşitlik", *Kadınca*, 40: 78.
- Kabaklı, A. (1988) "FamoSeksikus", *Türk Edebiyatı Dergisi*, 172: 4-5.

- Kaçar, M. vd. (1988) "Aileyi Koruyan Güç Baba Şefkati", *Bizim Aile*, 6: 5-9.
- Kaçar, M. vd. (1988) "Kadına Annelik Yakışır", *Bizim Aile*, 5: 5-9.
- Kadın ve Aile*. (1986) "Kopan Zayıflayan Aile Bağlarımız", 26: 32-33.
- Kadın ve Aile*. (1988a) "Avukat Meliha Yalçıntaş Hanımla Çöken Aile Yapısı ve Boşanma Üzerine Sohbet", 38: 20-21.
- Kadın ve Aile*. (1988b) "Medeni Kanun'daki Boşanma ile İlgili Değişiklik Üzerine", 38: 22-23.
- Kadınca*. (1986) "Kendi Arzularıyla Yalnızlığı Seçenler", 94: 70-72.
- Kadınca*. (1991) "Bir Kadının Ağzından Boşandım ve Mutlu Olacağım", 36: 96-97.
- Karakoç, S. (1985) "Kürtaj Koymuşlar Çocuk Öldürmenin Adını", *Kadın ve Aile*, 8-10.
- Kip, E. (1990) "Aldığı Maaştan Fazlasını Kreşe Verenler", *Kadın ve Aile*, 61: 25.
- Koçali, F. (1990) "Erkekler Diyor ki... Kadınlar İşten İki Saat Erken Çıksın", *Kadınca*, 140: 76-77.
- Kurtay, N. (1988) "Boşanma İstatistikleri", *Kadın ve Aile*, 38: 17.
- Nunn, H. (2002) *Thatcher, Politics and Fantasy: The Political Culture of Gender and Nation*, Lawrence ve Wishart, Londra.
- "Nüfus Artış Hızını Düşürmek İçin Çocuk Zammı'nın Kaldırılması İstendi", *Milliyet*, 21 Mayıs 1981, 3.
- "Ortadirek Çocuklarını Terk Ediyor", *Milliyet*, 26 Ağustos, 1984, 1, 10.
- Özbay, F. (2015) *Dünden Bugüne Kent, Aile ve Nüfus*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özdencanlı, Z. (1980a) "Kreş ve Yuva Sorunu Çözülmedi", *Kadınca*, 14: 44-45.
- Özdencanlı, Z. (1980b) "Yirminci Yüzyılın Yarattığı Anneler Kreş Öğretmenleri", *Kadınca*, 18: 43-44.
- Pilcher, J. ve Wagg, S (2005) "Introduction: Thatcher's Children?" Pilcher, J. ve Wagg, S. (der.) *Thatcher's Children? Politics, Childhood and Society in the 1980s and 1990s* içinde, Falmer Press, Londra, 1-8.
- Sancar, A. (1986) "Müslüman Kadın Hakkında Yanlış Kavramlar", *Kadın ve Aile*, 8: 6-7.
- Sürendalli, S. (1981) "Nikâhsız Mutluluğun Sırrı", *Kadınca*, 9-11.
- Şahinkaya, R. (1991) "Orta Anadolu Köylerinde Aile Strüktip" Dikeçligil, B. ve Çiğdem, A. (der.) *Aile Yazıları I: Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç* içinde, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara, 175-203.
- Şirin, A. (1988) "Değişen Toplum ve Aile Yapısı", *Türk Edebiyatı Dergisi*, 172: 12-13.
- T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1989) *Türk Aile Yapısı Özel İhtisas Komisyon Raporu*, yayın no: 2165.
- Türkiye Radyo ve Televizyonlarında Yapılan Seçim Konuşmaları. *ANAP-HP-MP Seçim Beyan ve Programları*, <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DİJİTAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SİYASİ%20PARTİ%20YAYINLARI/198908036%20ANAP-HP-MDP%20SECİM%20BEYANNAME%20VE%20PROGRAMLARI/198908036%20ANAP-HP-MDP%20SECİM%20BEYANNAME%20VE%20PROGRAMLARI.pdf>,
- "Türkiye'de Çalışan Kadın Sayısı 6 Milyona Ulaştı", *Milliyet*, 17 Nisan 1982, 11.
- Üstel, F. (1999) *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Dost Yayınları, İstanbul.
- "Vehbi Koç Aile Planlaması Toplantısında Görüşünü Açıkladı: İki Çocuk Yeter", *Milliyet*, 27 Aralık, 1984, 7.
- "Vehbi Koç Aile Planlaması Vakfı'nın Toplantısında Konuştu: Toplumun Direği Aile", *Milliyet*, 23 Kasım, 1985, 3-12.
- Winter, K. ve Connolly, P. (2005) "Keeping It in the Family: Thatcherism and the Children Act 1989" Pilcher, J. ve Wagg, S. (der.) *Thatcher's Children? Politics, Childhood and Society in the 1980s and 1990s* içinde, Falmer Press, Londra, 30-44.
- Yörüköçlü, A. (1986) "Boşanmaya Sebep Ne?", *Kadın ve Aile*, 12: 11.